

niden sağlamayı ve Batı'dan gelen istilâcıları koymayı hedefleyen Selâhaddin-i Eyyübî, Masyaf kuşatmasını kaldırıp Haşîşîler'le dost geçinmeye karar verdi ve 588'de (1192) Haçlılar'la anlaşma yaparken onların da göz önünde tutulmasını şart koştu; bu Haşîşîler arasında 4000 kadar da yahudi vardı (Şeşen, s. 45-46). Râşidüddin Sinân, bir süre sonra Alamut'tan bağımsız hareket ettiyse de ölümünden (1193) sonra yerine geçen İranlı Nasr devrinde şeyhülcebel Suriye'deki eski otoritesine tekrar kavuştu. Templier ve Hospitalier şövalyeleri Haşîşî kaleleri üzerinde baskı kurup onlardan haraç almaya muvaffak oldular. Haşîşîler, Alamut hâkimi III. Hasan'ın (1210-1220) yeni siyasetinden etkilendiler. III. Hasan Suriye'deki taraftarlarına cami yaptırılmaları, belirli ibadetleri ifa etmelerini, içkiden, uyuşturucudan ve haram olan her şeyden sakınmalarını, şeriatın bütün hükümlerine saygı göstermelerini emrediyordu.

Haşîşîler'e verilen isimlerden haşşâşîn, Haçlılar vasıtasıyla Suriye'den Avrupa'ya taşınmış ve Haçlı literatürü ile Yunan ve yahudi metinlerine girmiştir. Bugün Batı dillerinde "assassin" şeklinde görülen kelime, Avrupa'ya ilk defa intikal ettiğinde birçok şair tarafından "gayretli ve fedakâr" anlamında kullanılmıştır. Sevdiğine bağlılığını ve onun kendisi üzerindeki nüfuzunu ifade ederken "şeyhülcebelin assassin üzerinde bu kadar nüfuzunun bulunmadığını" belirten şair yanında, kendini "sevdiğinin emirlerini yerine getirmek suretiyle cennete girmeye hak kazanacak bir assassin" şeklinde tanımlayanlara da rastlanmaktadır (Chambers, LXIV [1949], s. 245-251). Haçlılar'ın uzun süre Ortadoğu'da kalması ve çeşitli vesilelerle elçi teâtisi, Batılılar'ın Haşîşîler'le ilgili tamamlayıcı bilgilere sahip olmalarını, onları daha yakından tanımalarını sağlamış ve assassin kelimesi de "suikastçı, haince adam öldüren, gizli katil" anlamını kazanmıştır. Marko Polo'nun *Seyahatnâme*'sindeki ifadeler de (I, 42-45) Avrupalılar'ın konu üzerine dikkatlerini çekmiş ve edebiyatçıları arasında büyük yankılar uyandırmıştır.

İsmâilî olmalarından dolayı mezhebin diğer mensupları ile aynı prensipleri paylaşan Haşîşîler'in en önemli özelliği gizli cemiyet halinde teşkilatlanmalarıdır. Bu topluma giren kişiler fedâiler, refikler, dâiler ve davetin önde gelen kişileri şeklinde bir sınıflandırmaya tâbi tutuluyorlardı ve liderlerine karşı mutlak surette itaat göstermek, emredilen her şeyi ye-

rine getirmek zorunda idiler. Düşmandan kurtulmak için onu öldürme geleneği bu fırka tarafından sürdürülmüştür. Haşîş kullandırılan fedâilere hançer verilmek suretiyle düşmanların öldürülmesine dair XII. yüzyılın sonunda Lübeckli Arnold tarafından nakledilen bir rivayet bu konuda dayanılan en eski kaynak olmalıdır. Bu rivayete göre şeyhülcebel ülkesinde bulunan insanların kafasını öyle bulandırmış, onları kendisine öylesine bağlamıştır ki bu insanlar yaşamaktansa ölmeyi tercih etmişler, hatta bazıları şeyhin emriyle yüksek bir kale burcundan atlayıp parçalanmayı dahi göze almışlardır. Canlarını feda etme pahasına birilerini öldürme görevini yüklenen bu kimselere unutkanlık doğuran ve sarhoşluk veren içkiler içiriliyor, yapacakları eylem karşılığında kendilerine sürekli güzellikler vaad ediliyordu (Lewis, *Haşîşîler*, s. 4). Konuya düşmanın ortadan kaldırılması açısından bakıldığında siyasî cinayet işleme fikrinin Haşîşîler tarafından mukaddes bir vazife olarak kabul edildiği görüldü.

İran'daki Nizârî İsmâilîler, 1256 yılında Hülâgû'nun istilâsına mâruz kaldılar. Alamut Kalesi'ni ele geçiren Hülâgû güçleri karşısında tutunamayan son Alamut hâkimi Rükneddin Hürşah yakındaki Meymündiz Kalesi'ne kaçtı. Daha sonra hayatını kurtarması için mukavemet etmeden teslim olması tavsiyelerine uyarak hanın karargâhına götürülürken yolda öldürüldü. Mensupları da bulunup öldürülerek İran'da Nizârîler bertaraf edilmiş oldu. Suriye'deki Haşîşîler, Moğol tehlikesine karşı Sünnî müslümanlarla iş birliği yapmaya ve Memlûk Sultanı I. Baybars'a yaranmaya çalıştırlarsa da kendini Ortadoğu'yu Moğol ve Haçlı tehdidinden kurtarmaya adanmış Baybars, Suriye'nin ortasında böyle bir terör örgütünün varlığını sürdürmesine müsaade etmedi. Memlûkler tarafından kaleleri birer birer ele geçirilen ve 1273'te Kehr'in de zaptıyla Suriye'deki hâkimiyetlerine son verilen Haşîşîler, bu tarihten itibaren siyasî önemlerini yitirmiş küçük bir grup haline geldiler ve bir daha mezhep adına cinayet işlemeyemediler. XIV. yüzyıldan sonra ise Suriyeli ve İranlı İsmâilîler farklı imamlar takip etmeye başlayarak birbirlerinden koptular. XVI. yüzyılda Suriye Osmanlı hâkimiyetine girince devlete özel bir vergi ödemeye başlayan Haşîşîler, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Selemiye civarında yaşayan barışçı bir bozkır halkı durumunda idiler.

BİBLİYOGRAFYA :

- Cüveymî, *Târîh-i Cihângüşâ* (Öztürk), III, 147-149, 151-156, 159-161; Âmir-Biahkâmilâh, *el-Hidâyetü'l-Âmiriyye* (nşr. Âsaf Ali Asgar Feyzî), London-Bombay 1938, s. 27, 39; Bûndârî, *Zübdetü'n-Nuşra*, s. 169, 195; Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, II, 610-611, 658-660; Marco Polo, *Seyahatnâme* (trc. Filiz Dokuman), İstanbul, ts., I, 42-45; Makrîzî, *el-Hıta*, II, 126-129; İbn Haldûn, *Mukaddime* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982, I, 312; J. von Hammer-Purgstall, *Die Geschichte der Assassinen aus morgenländischen Quellen*, Stuttgart 1818; B. Lewis, "Three Biographies from Kamâl ad-Din", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 325-329; a.mlf., "The Ismâ'ilites and the Assassins", *A History of the Crusades* (ed. K. M. Setton), London 1969, I, 99-132; a.mlf., "Assassins of Syria and Ismâ'ilis of Persia", *La Persia nel Medioevo*, Roma 1971; a.mlf., *Haşîşîler* (trc. Ali Aktan), İstanbul 1995; a.mlf., "İsmâilîler", *IA*, V/2, s. 1120-1124; a.mlf., "Haşîşîliyya", *EP* (İng.), III, 267-268; P. K. Hitti, *Târîhu Suriye ve Lübnân ve Filistin* (trc. Kemal el-Yâzîci), Beyrut 1959, II, 245-247; a.mlf., *History of the Arabs*, Hong Kong 1986, s. 446-448; C. Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi* (trc. Neşet Çağatay), Ankara 1964, I, 166-169; Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyübîler Devleti*, İstanbul 1983, s. 45-46; Ârif Tâmir, *Târîhu'l-İsmâ'iliyye: ed-Devletü'n-Nizârîyye*, London 1991, IV, 13-17, 95, 199-202; Farhad Daftary, *The Assassin Legends Myths of the Isma'ilis*, London 1994; "Silvestre de Sacy's Memoir on the Assassins" (trc. Azizeh Azodi), a.e., s. 130-188; F. M. Chambers, "The Traubadours and the Assassins", *Modern Language Notes*, LXIV (1949), s. 245-251; "Assassins", *EI*, I, 491-492; Max Meyerhof, "Haşîş", *IA*, V/1, s. 351-353; "Haşşâşîn", a.e., V/1, s. 355-357; V. Ivanov, "Râşid-üd-din Sinan", a.e., IX, 635-636.

MUSTAFA ÖZ

HÂŞİYE (الحاشية)

Kitapların sayfa boşluklarına yazılan çoğu kısa açıklamalar için kullanılan terim.

Sözlükte "doldurmak; gereğinden fazla söz söylemek veya yazmak" anlamlarına gelen *haşv* masdarından türetilmiş bir isim olan *hâşîye* (çoğulu *havâşî*) "söz ve yazıdaki fazlalıklar, bir şeyin kenarı, bir eserin ve yazının bulunduğu sayfanın kenarlarındaki boşluk (marj)" demektir. Terim olarak *hâşîye*, "sayfa boşluklarına ilâve edilen açıklayıcı ve tamamlayıcı bilgileri içeren not" mânâsında olup *hâmiş* ve *derkenar* kelimeleriyle eş anlamlıdır. Yine aynı kökten gelen *taşşîye* "hâşîye yazmak" ve *muhaşşî* de "hâşîye yazan" demektir. Genellikle muhtasar yazılmış meşhur bir metnin şerhi üzerine yapılmış olan *hâşîyeler*, hem şerhte hem de

metindeki bazı kelime ve terkiplerle ya da metinde geçen özel isim, âyet, hadis, şiir gibi hususlarla ilgili olarak yapılan kısa açıklamalar mahiyetindedir. Ancak bu açıklamalar bazan metinden uzun olabilir. Şerh ise eserin bütününe dair daha geniş izahları ihtiva eden kitaplar için kullanılır. Bununla beraber bilhassa VIII. (XIV.) yüzyıldan sonra şerh mahiyetindeki müstakil eserlere hâşiye de denilmiş ve kelime bu anlamda teknik bir terim haline gelmiştir (bu kelime ile başlayan eser adlarının bir listesi için bk. Brockelmann, III, 892-894). Bunlara hâşiye adı verilmesinin sebebi, şerhedilen eserin yüksek değeri karşısında ona yapılan eklerin sadece boşlukları doldurma kabilinden önemsiz ilâveler olduğu şeklindeki düşüncedir. **Alak** (ilişmek, yapışmak) kökünden türeyen **ta'lik** ve **ta'lika** (çoğulu **ta'likât**) kelimeleri de "iliştirme; iliştirilen nesne ve eklenen not" demek olup terim olarak hâşiye amacıyla yapılan ilâveleri ve açıklamaları ifade eder. Ancak yorum içeren hâşiyelere ta'lik adını verenler olduğu gibi (Muhammed el-Bâşâ, *el-Kâfi*, "ta'lik" md.) ta'liki, bir metnin bazı kısımlarının tashihi veya izahı yahut daha fazla bilgilendirmek maksadıyla ilâve edilmiş olan mülâhazalar ve hâşiyeye göre daha özel ve önemli açıklamalar diye anlayanlar da vardır (Çakan, s. 169). Bununla birlikte şerh ve hâşiye niteliğindeki çalışmalara da tevazu amacıyla ta'lik denildiği görülür. Nitekim Azimâbâdî, Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'ine yazdığı *Avnû'l-ma'bûd* adlı on dört ciltlik şerhe *Ta'lik* adını vermiştir. Gerek hâşiye gerekse şerh, ta'likat, tefsir vb. kelimeler açıklanmasına gerek duyulan metinler için söz konusudur. Fakat bunlar, ilgili eserin anlaşılmasını izah için olduğu gibi esasen kapalı olmayan konuyu daha çok vuzuha kavuşturmak, o konuda okuyucuyu daha fazla bilgilendirmek gayesiyle de yapılır. Bu sebeple bazı matbu eserlerde metne sayfa kenarlarında, hâşiyeye ise daha geniş olduğu için orta kısımda yer verilir. Yazma ve basma eserlerde satır aralarına düşülen kısa notlara ta'likat denildiği gibi hâşiye de denilir. Bu hususta genel bir kural bulunmamakla birlikte meselâ metinde karışıklığa yol açan zamirin merciini göstermek, bazı kelimelerin mânasını açıklamak veya gramer bakımından cümle içindeki fonksiyonunu belirtmek (irâb) için üzerlerine işaret olarak bir rakam ya da bir harf yazılır, sonra da sayfa kenarında aynı işaret altında gerekli açıklamalar

yapılırsa bu tür eserlere de ta'likat adı verilir. Hâşiye türü eserler ise metinden ziyade şerhdeki bazı güç ve kapalı ifadeleri açıklama, tamamlayıcı bilgi verme ve yerine göre eleştirme amacı taşıyan çalışmalardır. Bu tür ilâvelerin daha çok ders kitabı olarak okutulan eserler üzerinde yapıldığına bakarak bunların hoca veya talebelere ait ders notlarının düzenlenmesi sonucunda meydana geldiği söylenebilir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında yoğun biçimde görülen hâşiyelerin bir özelliği de kelime veya cümleyi izaha "kavlühû" ifadesiyle başlanmasıdır.

Bir metne açıklama yazma geleneğinin kutsal kitapların yorumuyla başladığı düşünülmektedir. Zira ilâhî mesaj ne kadar açık ve anlaşılır olursa olsun insanların bilgi ve kültür düzeyleri farklı olduğundan herkesin onu aynı şekilde anlaması mümkün değildir. Nitekim Kur'an-ı Kerim "mübîn" (apaçık) sıfatıyla nitelendiği halde bir kısım âyetler başka âyetlerle tefsir edilmiştir. Hz. Peygamber'in hadisleri de yerine göre Kur'an'ın lafzını veya mânasını açıklar mahiyettedir.

Arap edebiyatında hâşiye türü çalışmaların çoğunlukla ders kitabı olarak okutulan muhtasar gramer eserleriyle belâgat kitapları üzerinde yoğunlaştığı görülür. Gramerde, başta İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'si ile İbn Mâlik'in *el-Elfiyye*'si olmak üzere *el-Mişbâh* (Mutarrizî), *İzhârü'l-esrâr* (Birgivi), *eş-Şâfiye* (İbnü'l-Hâcib), *Kaṭrû'n-nedâ* (İbn Hişâm), *Şüzürü'z-zehab* (İbn Hişâm), *el-İzzî fi't-taşrif* (Zencânî), *el-Avâmil* (Cürcânî ve Birgivi), *el-Âcurrûmiyye* (İbn Âcurrûm), *Merâhu'l-ervâh* (Ahmed b. Ali b. Mes'ûd) gibi nahiv ve sarf kitaplarının şerhleri üzerine yazılmış yüzlerce hâşiye bulunmaktadır. Ayrıca bunlar arasında çok önemli hâşiyeler üzerine yeni hâşiyelerin kaleme alınmış olduğu görülür. Meselâ İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'sinin Abdurrahman-ı Câmî tarafından yazılmış şerhi olan *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye* üzerine Abdülgafûr-ı Lârî hâşiye yazmış, bunun üzerine de Abdülhakim es-Siyâlkûtî ve İbrâhim el-Me'mûnî gibi âlimler hâşiye kaleme almışlardır. İsmâüddin el-İsferâyî'nin Molla Câmî şerhine olan hâşiyesi üzerine Muhammed Emîn el-Üsküdârî, Hasan Efendi gibi âlimler, Ebû'l-Kâsım es-Semerkindî'nin Molla Câmî şerhine olan hâşiyesine de Abdurrahman el-İsferâyî'nin hâşiye yazmışlardır. Yine Tokatlı Muharrem Efendi ez-Zîlî es-Sivâsî, İbrâhim el-Halebî, Allâmek el-Bosnevî, Ali el-

Kârî, İsmetullah el-Buhârî, Molla Câmî şerhine hâşiye yazanlardır. *el-Kâfiye*'nin Radî el-Esterâbâdî şerhi üzerine de Sa'deddin et-Teftâzânî, Seyyid Şerif el-Cürcânî, Sirâceddin el-Halebî gibi âlimler hâşiye kaleme almışlardır.

el-Elfiyye'nin (İbn Mâlik) İbn Akil şerhine Muhammed b. Mustafa el-Hudârî ile Süyûtî'nin, Ali el-Üşmûnî şerhine Muhammed Ali es-Sabbân'ın, İbn Ümmü Kâsım el-Murâdî şerhine de Yahyâ es-Sâvî'nin yazdığı, İbnü'n-Nâzım'a ait şerhe İzzeddin İbn Cemâa, Zekeriyâ el-Ensârî, İbn Kâsım el-Abbâdî ve Mahmûd Bedreddin el-Aynî'nin kaleme aldığı hâşiyeler; Abdurrahman el-Mekkûdî şerhine Abdülkâdir el-Abbâdî'nin, İbn Hişâm'ın şerhi *Evdâhu'l-mesâlik'e* (*et-Tavzîh*) Hâlid el-Ezherî (*et-Taşrif*), Süyûtî (*et-Teşvîh*), İzzeddin İbn Cemâa ve Bedreddin el-Aynî'nin yazdığı hâşiyeler bulunmaktadır.

el-Mişbâh'ın (Mutarrizî) Tâceddin el-İsferâyî'nin şerhine (*ed-Ḍav'*) Muslihuddin Mustafa Sürûrî ile Molla Fenârî'nin hâşiyeleri, Hâlid el-Ezherî'nin *el-Muḳaddimetü'l-Ezheriyye*'sine kendi yaptığı şerhe Hasan el-Attâr ile Ebû Bekir eş-Şenevânî'nin hâşiyeleri, *İzhârü'l-esrâr*'ın (Birgivi) Adalı (Mustafa b. Hamza) şerhine (*Netâ'icü'l-efkâr*) Hasan el-Attâr'ın hâşiyesi, *Tuḥfetü'l-Avâmil*'e (Mustafa b. İbrâhim) Abdülmecid Hamdî ile Abdülhamid Harpûtî'nin hâşiyeleri, *el-İzzî fi't-taşrif*'in (Zencânî) Teftâzânî şerhine Dede Cöngî'nin (Kemâleddin Kara Dede, Dede Halife) hâşiyesi vardır.

Belâgat alanında *Miftâhu'l-ulûm* (Sek-kâkî) ile onun belâgatla ilgili üçüncü kısmının özeti olan *Telḥîşü'l-Miftâh*'a (Hatîb el-Kazvînî), Sa'deddin et-Teftâzânî tarafından yapılmış *Muḥtaşarü'l-me'ânî* ve *el-Muḥavvel* adlı şerhlere ve belâgatla alakalı bazı risâlelerin şerhleri üzerine çok sayıda hâşiye kaleme alınmıştır. *Muḥtaşarü'l-me'ânî* üzerine Şehâbeddin el-Yezdî, Ahmed el-Herevî, Muhammed b. Ahmed ed-Desûkî, Süleyman el-Mağribî, İsmâüddin el-İsferâyî'nin, Atpazarî Osman Fazlı, Nizâmeddin el-Hıttâî, Ali Rızâ Efendi (Kayserili) hâşiyeler yazmış; Hitâî hâşiyesine Mirzâcân eş-Şirâzî, Şehâbeddin el-Yezdî tarafından hâşiyeler kaleme alınmıştır.

el-Muḥavvel üzerine yapılan hâşiyeler arasında Seyyid Şerif el-Cürcânî, Abdülhakim es-Siyâlkûtî, Ebû'l-Kâsım es-Semerkindî, Fenârî Hasan Çelebi, Mirzâcan Habîbullah eş-Şirâzî ve Molla Hüsrev hâşiyeleriyle Cürcânî hâşiyesine Hüsâm-

zâde Mustafa Efendi, Muhammed Emîn el-Üsküdarî, İsmâüddin el-İsferâyînî ve Yûsuf el-Kirmastî hâşiyeleri meşhurdur.

Miftâhu'l-'ulûm'un Teftâzânî ve Cür-cânî şerhleri üzerine Şemseddin es-Semerkandî, Ali b. Muhammed el-Bistâmî (Musannifek) ve İbn Kemal Paşa; Ebû'l-Kâsim es-Semerkandî'nin *el-İstî'âre (Ferâ'idü'l-fevâ'id)* risâlesinin İsmâüddin el-İsferâyînî şerhine Ali el-İsferâyînî, Hasan ez-Zibârî, Halil Fevzi Efendi, Muhammed Ali es-Sabbân, Muhammed Sâdık el-Erzincânî (Müftüzâde); Mahmûd el-Antâkî şerhine Hüseyin el-Aydîni (Karatepeli); Zibârî hâşiyesine de Abdullah el-Amâsî hâşiyeye yazmıştır. Bunların dışında, Aduddüddin el-İcî'nin *er-Risâletü'l-vaz'îyye*'si ve *'Alâkatü'l-mecâz* risâlesiyle *Kaşîdetü Bânet Sü'âd* (Kâ b. Zübeyr) ve *Kaşîdetü'l-bürde*'ye (Bûsîrî) dair çok sayıda hâşiyeye kaleme alınmıştır.

Kelâm ilmine dair eserlerin şerhleri üzerine de çeşitli hâşiyeler mevcuttur. Hayâlî'nin *Hâşiyeye 'alâ Şerhi'l-'Akkâ'idî'n-Nesefiyye*, Kestelî Muslihuddin Mustafa Efendi'nin *Hâşiyeye 'alâ Şerhi'l-'Akkâ'id li't-Teftâzânî*, Muhyiddin Mehmed Karabâğî'nin *Hâşiyeye 'alâ Şerhi isbâti'l-vâcib li'd-Devvânî*, Bihiştî Ramazan Efendi'nin Hayâlî'nin hâşiyesine *Hâşiyetü'l-Hâşiyeye 'alâ Şerhi'l-'Akkâ'id li'l-'Allâme et-Teftâzânî*, Hoca-zâde Muslihuddin Efendi'nin *Hâşiyeye 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf*, Hüsâmzâde Mustafa Efendi'nin *Hâşiyeye 'alâ Şerhi'l-Makâsıd*, Fenârî Hasan Çelebi'nin *Hâşiyeye 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf*, Gelenbevi İsmâil Efendi'nin *Hâşiyeye 'alâ Şerhi'l-'Akkâ'id li'l-'Adudiyye li-Celâleddin ed-Devvânî* adlı eserleri bu alandaki meşhur hâşiyeler arasında yer alır.

Fıkıh ve usulü hakkında kaleme alınan meşhur bazı hâşiyeler şöyle sıralanabilir: Sedfidüddin el-Kâşgarî'nin *Münyetü'l-muşallî* adlı eserine İbrâhim el-Halebî'nin yazdığı *Halebî şağîr* diye bilinen şerhe Güzelhisârî'nin *Hilyetü'n-nâci* adıyla yazdığı hâşiyeye; Sadrüşşerîa es-Sânî'nin fıkıh usulüne dair eseri *Tenkihü'l-uşûl*'e yine kendisinin yazdığı *et-Tavzîh* adlı şerh üzerine Sa'deddin et-Teftâzânî'nin kaleme aldığı *et-Telvîh* adlı hâşiyeye; Ahîzâde Yûsuf Efendi'nin Sadrüşşerîa'ya ait *Şerhu'l-Vikâye*'ye yazdığı *Hâşiyeye-i Çelebî* diye tanınan *Zahîretü'l-'ukbâ* adlı hâşiyesi; Sâdî Çelebi'nin Bâbertî'ye ait *el-Hidâye* şerhine (*el-İnâye*) hâşiyesi; Muhammed b. Abdullah et-Timurtaşî'nin *Tenvirü'l-ebşâr*'ına Haskefî tarafından *ed-Dürü'l-muhtâr* adıyla yazılan

şerhe İbn Âbidîn'in *Reddü'l-muhtâr* adlı meşhur hâşiyesiyle Tahtâvî'nin aynı şerhe hâşiyesi; Molla Hüsrev'in *Dürrerü'l-hükkâm* adlı eserine Vânî Efendi ve Azmîzâde Mustafa Hâletî'nin hâşiyeleri; yine Molla Hüsrev'in *Mir'âtü'l-uşûl*'üne Süleyman İzmirî'nin yazdığı hâşiyeye; Tâceddin es-Sübki'nin fıkıh usulüne dair *Cem'u'l-cevâmi'*ine Celâleddin el-Mahallî'nin yazdığı şerhe İbn Kâsım el-Abbâdî'nin *el-Âyâtü'l-beyyinât* adlı hâşiyesi; Nevevî'nin *Minhâcü't-tâlibîn* adlı eserine İbn Hacer el-Heytemî'nin *Tuhtetü'l-muhtâc* adıyla yaptığı şerhe İbn Kâsım el-Abbâdî ve Abdülhamîd eş-Şirvânî'nin hâşiyeleri; aynı metne Celâleddin el-Mahallî'nin yazdığı şerhe Kalyûbî ve Şeyh Amîre'nin hâşiyeleri; Ebû Sücâ'nin *el-Muhtaşar (Çâyetü'l-ihtisâr)* adlı eseri için Hatîb eş-Şirbînî'nin kaleme aldığı şerhe Süleyman el-Büceyrimî'nin ve İbn Kâsım el-Gazzî'nin şerhine Birmâvî ve Bâcürî'nin hâşiyeleri; Halîl b. İshak el-Cünderî'nin *el-Muhtaşar*'ına Muhammed b. Abdullah el-Harâşî'nin yazdığı şerhe Ali b. Ahmed el-Adevî'nin hâşiyesi; Cündî'nin aynı eserine Derdî tarafından yazılan şerhe Muhammed ed-Desûkî'nin hâşiyesi.

Hâşiyeciliğin tefsir tarihinde de önemli bir yeri vardır. Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* ve Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzil* adlı tefsirlerine yazılan hâşiyelerin çokluğuna bakılarak tefsir hâşiyeciliğinin bu iki tefsirde yoğunlaştığı ve zirveye ulaştığı söylenebilir. Ebû'l-Berekât en-Nesefî'nin *Medârikü't-tenzil*'i ile, Celâleddin el-Mahallî'nin başladığı ve Celâleddin es-Süyûtî'nin tamamladığı *Tefsirü'l-Celâleyn* de haklarında hâşiyeye yazılan tefsirlerdendir. Bir kısmı eksik olmak üzere Kutbüddîn-i Şirâzî, Çârperdî, Şerefeddin et-Tîbî, Cemâleddin Aksarâyî, Teftâzânî, Seyyid Şerîf el-Cür-cânî, Molla Hüsrev, Atûfî ve Sun'ullah Efendi'nin *el-Keşşâf* hâşiyeleriyle, yine bir kısmı eksik olmak üzere İbn Temicdî, Dede Ömer Rüşenî, Cemâl Halife (İshak b. Muhammed), Sâdî Çelebi, Şeyh-zâde Muhyiddin Mehmed, Abdülhakîm es-Siyâlkûtî, Şehâbeddin el-Hafâcî, Konevî İsmâil Efendi, Hamza el-Karamânî, Ebû'l-Meyâmin et-Tarsûsî, Molla Hüsrev, Kadızâde Ahmed Şemseddin, Karabâğî, Saçaklızâde Mehmed Mar'aşî ve Gazzîzâde Abdüllatif'in *Envârü't-tenzil* hâşiyeleri meşhur olanlar arasında zikredilir. Ömer Nasuhi Bilmen, her iki tefsir hakkında hâşiyeye ve ta'lik çalışması yapanlardan bir kısmını liste halinde vermiştir (*Tefsir Tarihi*, II, 291-292, 353-356). Ziya

Demir de *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları* adlı doktora çalışmasında, ele aldığı dönemde yine bu iki tefsirle ilgili olarak yazılan hâşiyeler hakkında geniş bilgi vermiştir (s. 91, 226-227, 320-345, 353-449). Öte yandan *Ebû'l-Berekât en-Nesefî ve Medârik Tefsiri* adıyla bir doktora tezi hazırlayan Bedreddin Çetiner, söz konusu tefsire beş hâşiyeye yazıldığını ve bunlardan üçünün matbu olduğunu kaydeder (s. 49-50). *Tefsirü'l-Celâleyn* üzerine kaleme alınan hâşiyeler içinde Cemel'in *el-Fütûhâtü'l-ilâhiyye*'si ile Sâvî'nin *Hâşiyeye 'alâ Tefsiri'l-Celâleyn*'i meşhurdur. Aynı esere Ali el-Kârî, Bedreddin el-Kerhî ve Hifnî de hâşiyeye yazmıştır.

Hadis sahasında hem rivayet hem de dirayet ilimlerinde şöhret bulan bazı eserler için hâşiyeler kaleme alınmıştır. Rivayet kitaplarına yazılanlardan Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî'nin *Şahîh-i Buḥârî* üzerine kaleme aldığı hâşiyeye ile Nesâî'nin *es-Sünen*'ine yazdığı hâşiyeye, Abdülkâdir b. Ali el-Fâsî'nin kaleme aldığı *Hâşiyeye 'alâ Şahîh-i-Buḥârî*, İbn Süde et-Tâvüdü'nin *Hâşiyeye 'alâ Şahîh-i-Buḥârî*, Muhammed b. Ali eş-Şenevânî'nin, İbn Ebû Cemre'nin *Cem'u'n-nihâye* adlı Buḥârî muhtasarına yazdığı hâşiyeye, Cemmâilî diye tanınan Abdülganî el-Makdisî'nin, *Şahîḥayn*'deki ahkâmla ilgili 420 kadar müttfekun aleyh hadisi bir araya getirdiği *'Umdetü'l-aḥkâm*'ı üzerine kaleme alınan hâşiyelerin en meşhuru olan Emîr es-San'ânî'nin *el-'Udde*'si, Ali b. Ahmed el-Azîzî el-Bülâkî'nin, Süyûtî'nin *el-Câmî'u's-şâğîr*'ine yazdığı *es-Sirâcü'l-münîr* adlı şerhe Hifnî tarafından yazılan hâşiyeye, Ahmed Hasan ed-Dihlevî'nin *Fethü'l-bârî*, Neylî'l-evṭâr ve *Bulûḡu'l-merâm* üzerine yapılan şerhlerden faydalanarak kaleme aldığı *Hâşiyetü'd-Dihlevî 'alâ Bulûḡu'l-merâm* anılabilir. Dirayet kitapları için kaleme alınan hâşiyelerden, İbn Hacer el-Askalânî'nin *Nuḥbetü'l-fiker* adlı usûl-i hadîs kitabına yine kendisinin yazdığı *Nüzhetü'n-naẓar* adlı şerhe İbrâhim b. İbrâhim el-Lekânî'nin yazdığı *Kaẓâ'ü'l-vaṭar* ve Abdullah b. Hüseyin Hâtîr el-Adevî tarafından yazılan *Lakṭü'd-dürrer* adlı hâşiyeler anılabilir.

Bunların dışında, önemli mantık kitaplarıyla tartışma kurallarına (âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara) dair eserlerle ilgili olarak da birçok hâşiyeye kaleme alınmıştır. Esirüddin el-Ebherî'nin *İsâğüci* adlı mantık kitabına Hüsâmeddin Hasan el-Kâtî tarafından yazılmış şerhe Muhammed b.

Muhammed el-Berdâî, Muhyiddin et-Tâlişî, Dede Cöngî, Karaca Ahmed, Molla Fenârî şerhine Kul (Kavil) Ahmed ve Burhâneddin b. Kemâleddin Bulgarî (*el-Fevâ'idü'l-Burhâniyye*) hâşiyeye yazmış; Ali b. Ömer el-Kâtibî'nin *eş-Şemsiyye* adlı mantık kitabı için Kutbüddin er-Râzî'nin kaleme aldığı şerhe Devvânî, Seyyid Şerîf el-Cürcânî, onun hâşiyesine de Ali el-Acemî ile Kara Dâvud ve Devvânî hâşiyeye yazmıştır. Muhammed b. Eşref es-Semerkanî'nin *Âdâbü'l-bağ's* için Kemâleddin Mes'ûd eş-Şirvânî'nin kaleme aldığı şerhe Celâleddin ed-Devvânî, İmâdüddin Yahyâ el-Kâşî, Ahmed Dingöz, İsamüddin el-İsferâyînî, Abdürrahim eş-Şirvânî ve Musannifek gibi birçok âlim hâşiyeye ve ta'lik yazmışlardır. Yine Adudüddin el-İcî'nin *Âdâbü'l-bağ's*'ının Muhammed el-Hanefî et-Tebrizî şerhine Tâceddin es-Saîdî ve Muhammed Bâkır el-Meclisî hâşiyeye yazmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

et-Ta'rîfât, "hşv" md.; Tâcü'l-'arûs, "hşv", "hşy" md.leri; *Kâmus Tercümesi*, III, 26-27, 792; Lane, *Lexicon*, s. 577 vd.; Muhammed el-Bâşâ, *el-Kâfi*, "ta'lik" md.; Nüreddin es-Sâbüni, *Mâtürüdiyye Akaidi* (trc. Bekir Topaloğlu), Ankara 1982, s. 9, 10; *Keşfü'z-zunûn*, I, 188-191; II, 1477-1482; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 611; III, 892-894; Ronart, *CEAC*, s. 210; Bilmen, *Tefsir Tarihi*, II, 291-292, 353-356; Süleyman Uludağ, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, İstanbul 1980, tür.yer.; İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul 1989, s. 169; Muhammed Altuncü, *el-Mu'cemü'l-mu'faşşal fi'l-edeb*, Beyrut 1413/1993, I, 342; Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları-Kuruluştan X/XVI. Asrın Sonuna Kadar* (doktora tezi, 1994, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), s. 91, 226-227, 320-345, 353-449; Bedreddin Çetiner, *Ebü'l-Berekât en-Neseî ve Medârik Tefsiri*, İstanbul 1995, s. 49-50; Harun Anay, "Bir Osmanlı Düşüncesinden Bahsetmek Mümkün mü?", *Derghâh*, VII/76, İstanbul 1996, s. 12-14; F. Rosenthal, "Hâşhiya", *Et* (İng.), III, 268-269.

HÂŞİYELİ LEVHA

(bk. SERLEVHA).

HÂŞİYETÜ't-TECRİD
(حاشية التجرید)

Nasîrüddîn-i Tûsî'ye ait *Tecridü'l-kelâm* adlı esere Şemseddin el-İsfahânî'nin yazdığı şerh üzerine Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413)

tarafından kaleme alınan hâşiyeye (bk. *TECRİDÜ'l-KELÂM*).

HÂŞMET

(ö. 1182/1768-69)

Nükte ve hicivleriyle tanınan divan şairi.

İstanbul'da dünyaya geldi. Doğum tarihi bilinmemekteyse de mevcut bilgilerden 1720-1730 yılları arasında doğduğu tahmin edilmektedir. Asıl adı Mehmed olup Anadolu kazaskerliğine kadar yükselmiş ulemâdan Ebülhayr Abbas Efendi'nin oğludur.

Haşmet, müderris olan babasından ilk bilgileri aldıktan sonra medreseye devam etti. Arap ve Fars dillerini ve edebiyatlarını bu dillerde şiir yazacak derecede öğrendi. Daha medresede iken Şeyhülislâm Halilefendizâde Mehmed Said Efendi'ye takdim ettiği gazel ve kasidelerle kendini tanıttı. Medresede mülâzım, ardından müderris oldu; hâric, dâhil ve sahna kadar yükseldi. Sadrazamlığından çok önce yakınlıkları bulunduğu, hakkında yazdığı kasidelerden anlaşılın Koca Râgıb Paşa'nın (sadrızamlığı 1756-1763) himayesinde kaldığı yıllar hayatının en mesut dönemi olmalıdır. Yazdığı hicivler yüzünden bir süre sonra talihi tersine dönen Haş-

met'in hayatı, genç yaşta ölümüne kadar sürgünde sıkıntılı bir şekilde geçti. Kaynakların hemen hepsinde, "tab'ının zebâncılığı ve hezliyatâ mâil" olmasından ve bu yolda kaleme aldığı manzumelerle devlet ricâlini incittiğinden sürgüne gönderildiği belirtilmektedir.

Şem'dânizâde Süleyman Efendi'ye göre, Dürrizâde Mustafa Efendi ikinci şeyhülislâmlığında (1762-1767) devlet büküklerini, muhtemelen kendisini de hicveden şairleri III. Mustafa'ya şikâyet ederek İstanbul'dan uzaklaştırma cezasına hükümdarı ikna etmiştir. "Müderrisinden Abbasesendizâde Haşmet Efendi dahi istihzâ ve zem ve i'lân-ı fisk âdeti olduğu için" önce babasının İstinye'deki yalısında ikamete mecbur tutuldu; daha sonra aynı suçla itham edilen, Nevres-i Kadîm diye meşhur şair Kerküklü Abdürrezzak Nevres'le beraber Bursa'ya sürgün edildi (12 Şevval 1175/6 Mayıs 1762). Haşmet'in, hâmisî Sadrazam Koca Râgıb Paşa'ya Bursa'dan yazdığı anlaşılın "tevfik" redifli kasidesinde kendisinin bu sürgüne müstahak olmadığını ifade eden beyitler vardır: "Hâk-i pâyin bana çok gördü felek sonra vefî / Fûrkat-i zâtın ile etti cüdâ-yi tevfik". Yine Râgıb Paşa için yazıp kendi-

Haşmet divanının ilk ve son sayfaları (Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan, nr. 378)

